

myntstudier

Mynttidskriften på Internet

Nr 2005:1 - mars

www.numismatiskafor forskningsgruppen.su.se

Mynt i maktens tjänst 1568-1611

Sofia Ruhne

BAKGRUND

Makthavare har i alla tider velat propagera för, legitimera och manifestera sin makt. Med hjälp av språk, bilder och symboler finns möjligheten att ändra människors åsikter, värderingar och handlingar. Idag sprids statsmakternas självbild genom ett utnyttjande och en effektiv kontroll av TV, radio och tidningar. Detta sker även i de mest "demokratiska" stater som exempelvis USA men även här i Sverige. I dagens globaliserade och informationsintensiva samhälle kan man sprida sina åsikter över hela världen på mindre än ett par sekunder. Målsättningen här är att undersöka på vilket sätt statsmakten spred sitt budskap förr i tiden. TV:n och radion uppkom under 1900-talet, tidningar började ges ut i Sverige under 1600-talet på Gustav II Adolfs tid. Vilka medel stod till buds innan dessa effektiva massmedia fanns? Hur nådde statsmakten ut till alla delar av vårt avlånga land?

Kyrkan har genom historien haft en viktig folkbildningsfunktion och genom sin nära kontakt med statsmakten och sitt enorma inflytande över människor, har den kunnat påverka folk i en önskad riktning. Kyrkornas spridning över landet gjorde den till en viktig kanal för centralmaktens budskap. Statsmakten, i egenskap av kyrkans överhuvud, kontrollerade dess roll i samhället. Men vilka andra sätt fanns för att nå ut till folket på ett effektivt sätt?

Vid sidan av kyrkan var mynt kanske den mest betydelsefulla kanalen p.g.a deras spridning och betydelse

Redaktionellt

Myntstudier utges av Numismatiska Forskningsgruppen (Gunnar Ekströms professor i numismatik och penninghistoria) vid Stockholms Universitet. Ansvarig utgivare är Kenneth Jonsson. Artiklarna kommer enbart att behandla mynt och därmed relaterad information, d.v.s inte medaljer, sedlar och polletter.

Distribution sker endast i detta elektroniska format (PDF), som alla intresserade själva kan skriva ut på papper. För att skriva ut den laddar man ner filen till sin egen dator. För utskrift krävs Adobe Reader som går att ladda ner gratis från Adobes hemsida: www.adobe.com

Skriv lämpligen ut uppslag som börjar med udda sidor först och vänd där efter sidorna och skriv ut jämna sidor. Efter vikning har man tidskriften i A5-format. Bilderna blir bäst om man använder en laserskrivare med 1200 punkters upplösning per tum. Äldre nummer kan hämtas från hemsidan (se ovan).

Antalet nr per år varierar. När insända manuskript fyller ut ett nytt nr läggs det ut på hemsidan.

Artiklar kan skickas med e-post till: kenneth.jonsson@ark.su.se eller på diskett till Kenneth Jonsson, Numismatiska Forskningsgruppen, Stockholms Universitet, 106 91 Stockholm. Bilder kan skickas i elektroniskt format (TIFF eller JPEG) eller per post som vi skannar in.

i samhället. Det har, alltsedan antiken, varit viktigt för makthavarna vilken bild och vilket budskap som förmedlades på mynten. Därför ligger intresset här på att undersöka den betydelse mynt hade som förmedlare av kungamaktens roll. Eftersom den tidigare forskningen inom detta område i Sverige är nästintill obefintlig tycker jag att det är på tiden att mynten undersöks i dess egenskap av redskap för propaganda och legitimation av statsmakten.¹

I och med Gustav Vasas centralisering av statsapparaten och tillgången på silver från Sala silvergruva ökade myntningen kraftigt i Sverige. Mynten spreds till alla delar av landet, även dit makthavaren aldrig kom, och därför var de ett viktigt medium för att visa makt och förmedla budskap. Eftersom det alltid har varit statsmakten som bestämt vad som skulle präglas på mynten är det spännande att undersöka hur makten väljer att framställa sig, eftersom det kan bekräfta eller kasta nytt ljus över historiens skeende. Myntens begränsade yta gjorde att man måste prioritera vad man ville förmedla. Denna studie undersöker hur Johan III, Sigismund och Karl IX valde att framställa sig på mynten. Dessa tre kungar representerade tre olika politiska och religiösa ambitioner.

Tre motiv (territoriella, religiösa och konstitutionella) symboliserade viktiga maktfaktorer under de tre kungarnas regeringstid. Det territoriella motivet studeras utifrån att makthavaren gradvis övergått från att bestämma över ett folk till att bestämma över ett landområde. Makten blir mer konkret och fysiskt betingad. Härskaren är inte längre stamledare utan istället regent över ett geografiskt område. Om de olika kungarnas religiösa tillhörighet finns uttryckt på mynten är en intressant fråga. Konstitutionella motiv innebär att makten kunde framställas som antingen beskyddande och omvårdande eller som dömande och bestraffande. Kan den dömande maktens övergrepp legitimeras genom att makten också framställs som be-

skyddande och omvårdande? Finns det motiv eller symboler som framhäver denna aspekt. Frågan är speciellt intressant att undersöka eftersom centralmakten var ny och kanske inte helt förankrad i folkens bredare lager.

Jag har valt att använda begreppen motiv och symboler. Med motiv menar jag bilder och andra konstnärliga framställningar medan symboler avser både bilder och skrift som har en viss innebörd.

Forskningsläge

I Mikael Alms avhandling *Kungsord i elfte timmen* behandlas det gustavianska enväldet och perioden 1772-1809. Alm har studerat på vilket sätt makthavarna, under den nämnda perioden, försökte upprätthålla enväldets legitimitet genom förmedlandet av ett politiskt språk² och en självbild. Han har studerat den kungliga medaljkonsten och den kungliga kommunikationen vid riksdagen. Alm menar att alla makthavare eller politiska regimer har begrepp som de står för och vill förmedla till de underlydande. Dessa begrepp blir maktens självbild som ska ge statsledningens maktutövning och maktinnehav legitimitet. Denna självbild måste förstås och tolkas i det sammanhang den uppkom. Makthavaren behöver använda sig av de föreställningar och tankar som råder i landet. Alm menar att om olikheten mellan maktens språk och självbild blir alltför stor i förhållande till den uppfattning undersåtarna har kommer spänningar uppstå och i många fall politiska konflikter. Alm arbetar med 1700-talet och med de tankar och strömningar som rådde då. Alm ser makt som en relation mellan minst två parter där den ena har makt över den andra. Han koncentrerar sig på relationen mellan den världsliga makten och undersåtarna. Exempelvis hur långt vågade kungarna gå i sin manifestation av sig själva innan det blev alltför provocerande för folket och inte minst de andra makthavarna. Alm undersöker den gustavianska tiden och

beskriver den enväldige härskaren inte som innehavare av en total makt utan inskränkningar, utan som en absolut symbol och bärare av det politiska system som han företrädde.³

"The state is invisible; it must be personified before it can be seen, symbolized before it can be loved, imagined before it can be conceived."⁴ Ellenius 1988, *Iconography, Propaganda and Legitimation. The Origins of the Modern State in Europe, 13th-18th centuries*, är del av en serie böcker om den moderna statens uppkomst. De tidigare delarna har handlat om bl. a. krig och rivalitet mellan staterna, ekonomiska system och statsfinanser och staternas rättsapparat. I den här delen diskuteras på vilket sätt makthavarna legitimerar sig och propagerar för sin stat. Allan Ellenius har, förutom redaktörskapet, skrivit förordet och boken innehåller tio kapitel skrivna av olika författare. Det första kapitlet är skrivet av Kurt Johanneson och han beskriver hur fursten fungerar som symbol och exemplifierar det med Gustav Vasas starka intresse att legitimera den nya centralmakt han byggde upp. Johanneson menar att staten kan vara abstrakt och svårbegriplig för medborgarna men att den genom symboler kan komma att bli något greppbart och förståeligt. Det finns, enligt honom, olika typer av symboler för statsmakten och de har i sin tur olika ambitioner. Ett exempel är att symbolerna ska få folket att inse att de är en del av ett politiskt system och på så sätt bli beroende av det. Ett annat är att staten vill legitimera den makt som, kanske mot folkets vilja, utövas. Johanneson undersöker hur makthavare används som symboler för de moraliska och politiska värderingar som ska präglade landet.⁵

I Torbjörn Engs avhandling *Det svenska väldet, ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte* undersöks "de strukturella principer efter vilka olika områden inom det svenska väldet formerades och fogades samman."⁶ Undersök-

ningens tidsram stäcker sig från år 1500 till år 1800. Eng menar att förändrade uttrycksformer, oavsett om det är symboliskt genom landskapsvapnen eller genom att lägga till nya områden eller maktanspråk i titulaturen, är ett sätt för makthavarna att sprida och skapa en legitimering av en allt starkare centralmakt. Det var en metod att bryta gamla identifikationsformer och konstruera nya föreställningsformer av riket som stämde överens med det kungamakten eftersträvalde. Eng poängterar att det inte är det politiska agerandet han studerar utan hur den svenska staten (kung, råd och förmyndarregering) valde att definiera sin egen Sverigebild. Engs avhandling är uppbyggd runt fyra undersökningsfält; analysen av rikets konstitutionella definition genom studiet av lagar, lagförslag etc. Det andra fältet är studiet av den kungliga titulaturen, den tredje av symboliken i manifesterandet av landskaps- eller provinsvapen och slutligen hur man framställde Sverige i kartor. Eng är den förste i Sverige som undersöker problematiken kring den kungliga titulaturen. Han tar upp frågor som vad de olika uttrycksformerna säger om relationen mellan de nämnda områdena och centralmakten. Inom heraldiken har man många gånger undersökt landskapsvapnen och konstaterat varför de tillkom och när. Även analyser om vad de olika vapnen symboliserar har undersökts. Vad Eng studerar är hur tydliga uttryck för den samhällsorganisatoriska förändringen vapnen är, inte minst genom sin inbördes hierarkiska rangordning.⁷

Birgitta Odén tar i artikeln "Striden om myntregalet under Vasasönerna" upp den konflikt som rådde mellan framförallt Johan III och Karl IX.⁸ En av de viktigaste beteckningarna för staten som makthavare var myntregalet. Ordet "regale" härstammar från latinets "jus regale" vilket betyder kunglig rättighet.⁹ Odén menar att myntregalet var viktigt inte bara för att det gav ekonomiska fördelar för staten utan för att det framför-

allt var ett symboliskt uttryck för suveränitet. Odén skriver att myntregalet innebar i sin helhet tre olika rättigheter: rätten att utfärda bestämmelser rörande myntväsendet (mynthöghet), rätten att framställa mynt och rätten att dra ekonomisk vinning av utmyntningen. Dessa tre rättigheter kan tillfalla en person eller delas upp på olika rättsinnehavare.¹⁰ Utöver Odéns kategorisering kommer begreppen mynträtt, myntningsrätt och präglingrätt att användas. Mynträtten motsvarar myntregalet och innebär alla rättigheter gällande mynttillverkning: vikt, motiv, metallhalt och vilka mynt som får cirkulera. Myntningsrätten är däremot begränsad vilket innebär att rättighetsinnehavaren inte får bestämma metallhalt, vikt eller cirkulation.¹¹ Präglingrätten innebär att rättighetsinnehavaren har rätt att lämna silver till myntverket och få det präglat till giltiga mynt, ofta mot att betala en så kallad slagskatt. Frågan om de olika rättigheterna är inte svart eller vit, det finns en glidande skala utöver de kriterier som tagits upp. Exempelvis kommer jag att använda mig av en indelning av myntningsrätten i full och begränsad. Full myntningsrätt är som beskrivs ovan och begränsad innebär att rättighetsinnehavaren inte får bestämma motiv själv. Den som innehar myntningsrätt har heller inte rätt att ge någon annan myntningsrätt utan det är bara kungen, eller den som besitter mynträtten, som kan bevilja någon rättigheter. Striden om myntregalet i Europa kan, enligt Odén, ses utifrån två perspektiv; en fiskal och en symbolisk-statsrättslig. Gustav Vasa tillskrev sig inte bara mynthögheten utan även monopol på myntpräglingen. Odén menar att problematiken gällande myntregalet uppstod i samband med att Gustav Vasa tilldelade sina söner hertigdömen utan att specifikt uttala sig om huruvida de fick myntningsrätt eller inte. Johan III fick myntningsrätt under en viss tid men så vitt man vet utnyttjade han inte denna rättighet. Problemen ställdes på sin spets när frågan om

myntregalet, mynträtten, inte togs upp i samband med andra rättigheter i Gustav Vasas testamente. Odén menar att denna tystnad i testamentet var genomtänkt och ett tecken på att kungen inte ville ge sönerna myntningsrätt utan ansåg att detta var en uppgift för kungamakten. Därför blev frågan om myntregalet ett stridsämne mellan de undersökta kungarna utan att detta betydde att de ifrågasatte faderns testamente. I Arboga artiklar 1561 fastslog Erik XIV att hertigarna fick slå mynt med samma vikt och halt som kungen och att kungens bild skulle finnas på ena sidan av myntet, alltså begränsad myntningrätt. Myntningsrätt ansågs nu tillhöra de furstliga rättigheterna. Enligt Odén var detta ett strategiskt drag från Eriks sida eftersom det lugnade hertigarna vilket innebär att de inte skulle göra anspråk på full myntningrätt. Under Eriks och Johans konflikt 1563 var frågan om myntningsrätten central och det ledde till att Johan fräntogs alla rättigheter gällande myntningen. När Johan sedan kom till makten (1568) övertog han omedelbart all utmyntning i riket vilket ledde till ytterligare konflikter mellan hertig Karl och kung Johan III.¹²

Birgitta Odén har i artikeln ”Slagskatt och präglingrätt i Sverige under senare delen av 1500-talet” behandlat konflikten om rätten att ge ut mynt under Johan III, Sigismund och Karl IX. Odén redogör för hur mynträtten tog sig uttryck under undersöknings tiden och framhöll att redan under Johan III:s tid präglade Karl egna mynt, då med begränsat tillstånd av kungen. Denna rätt att prägla mynt sågs som en rättighet inom den kungliga familjen och det fick konsekvenser för det monopol på utmyntningen regenterna strävade efter. Gustav Vasa hade under sin regeringstid aldrig brist på silver men den situationen förändrades och att tillåta andra att prägla mynt var ett sätt att få tillgång till silver. Under 1590-talet var kungamakten tvungen att importera silver och från och med 1605 upphävdes utmyntningsmo-

nopolet och alla stånden fick fri rätt att lämna in sitt silver för myntning.¹³

Källor, metod och avgränsningar

Mina källor utgörs av mynt som finns beskrivna i *Sveriges mynt 1521-1977*.¹⁴ När mynten omnämns i undersökningen kommer hänvisning, enligt min egen numrering, att göras till bilagan och inte till katalogen. Detta för att underlätta för läsaren och minska notapparatens omfång.

Jag kommer att använda mig av begreppet mynttyper vilket innebär olika kombinationer av typ och valör.

Undersökningsperioden sträcker sig från 1568-1611 under Johan III, Sigismunds och Karl IX:s regeringstider. Johan III präglade sammanlagt 65 mynttyper medan Sigismund enbart hann prägla 15 mynttyper som regent. Karl IX präglade ett stort antal mynt redan innan han blev kung; 15 mynttyper som hertig, 16 mynttyper som riksföreståndare och 48 som kung över Sverige. Sammanlagt präglade Karl således 79 mynttyper.

Under den undersökta tiden var nästintill alla mynt som cirkulerade tillverkade i silver. Dalerna (senare riksdalerna) utgör huvudkällan för att de dels var internationellt gångbara och dels tillverkades av de tre kungarna. Kungarna präglade visserligen olika mängder praktmynt samt småmynt i olika valörer, men eftersom det är nödvändigt att begränsa arbetet känns det naturligt att använda mig av dalerna. I de fall speciella motiv uppträder på andra valörer kommer jag att använda dem i undersökningen men då poängtera att dessa inte är del av det ursprungliga urvalet. Dalern är, av de mynt som behandlas här, genomgående ca 40 mm i diameter och väger ca 29 gram och eftersom dalern var internationellt gångbar behöll den ungefär samma silverhalt under den undersökta perioden.¹⁵ Dalern utkom första gången 1534 som det första internationellt gångbara svenska myntet. Fram till 1604 var marken den inhemska valör som handlades

nationellt med. Den var dock känslig för konjunkturförändringar och 1604 bestämde Karl IX att dalern skulle ändra namn till riksdaler. Daler blir en benämning för 4 mark och blir ett nationellt gångbart mynt.

Det finns svårigheter att för vissa mynt avgöra om de ursprungligen präglades efter riksdalerräkning eller carolinerräkning. Att undersöka den frågan ges det inte utrymme för här utan alla tas upp som riksdaler.

Mynt är förstahandskällor och direkta kvarlevor från den tid då de tillverkades. Därför finns inga tvivelaktiga omskrivningar eller tillägg. Däremot är en diskussion om myntens utspridning mer relevant. De mynt som är av högst valör användes med största sannolikhet av en mycket liten del av befolkningen medan de små valörerna spreds till fler. Eftersom jag har valt att undersöka hur statsmakten *ville* framställa sig och inte hur folket uppfattade den så utgör inte myntens faktiska spridning något större problem i min undersökning. Jag utgår från att kungen var medveten om vem mottagaren av budskapet var. Det är skillnad på om det är adeln, prästerna eller bönderna som ska reagera på motivet.

Att Sigismund inte gav ut fler typer beror antagligen på att han var kung i Polen under samma period och att han var kung under en relativt kort period. För att få en bättre uppfattning om Sigismunds självbild på mynten skulle jag behöva undersöka hans polska mynt också men det ges inte utrymme för här. Undersökningens tyngdpunkt kommer att ligga på Johan III och Karl IX. Vad gäller Karl IX också innan han blev kung. Även Sigismund analyseras eftersom han var i en säregen situation: för det mesta utomlands, katolsk och inte son till Gustav Vasa utan till Johan III, alltså den enda som hade "naturligt" anspråk på makten.

Idag består inga mynt, i cirkulation, av ädelmetall och därmed har myntet enbart blivit en symbol för ett värde, oberoende av

metallen. Det som idag styr myntens värde är bland annat ekonomiska och politiska faktorer men även kostnaden för tillverkningen. Det faktum att mynten enbart representerar en liten del av dagens ekonomiska transaktioner bidrar till uppfattningen att mynt inte behöver ha något realvärde.¹⁶

Varje mynt har en åtsida och en frånsida. Åtsidan är ofta den med makthavarens bild, namn eller övrig symbol, alltså en referens till myntherren. Frånsidan bär ofta ett symboliskt motiv eller en valör. Givetvis finns det undantag och ibland kan det vara svårt att avgöra vad som är åtsida och vad som är frånsida. På mina källor finns inga sådana svårigheter varför jag inte närmare går in på diskussionen om myntens två sidor. På dagens svenska enkrona har åtsidan kung Carl XVI Gustafs profil och frånsidan har lilla riksvapnet. På dagens euro är det åtsidan som har valören, eftersom den är gemensam för alla länder och utgör därför huvudsidan medan frånsidan bär den nationella symbolen.

Undersökningen kommer att ha en tematisk uppläggning. Först analyseras de territoriella motiven för respektive kung och därefter behandlas de religiösa motiven och sist undersöks de konstitutionella symbolerna. Resultat och slutord avslutar studien.

Gustav Vasas tillträde till makten

Det första mynt som präglades i Sverige är från Olof Skötkonung (994-1022). Under hela perioden fram till mitten av 1300-talet hade egentligen endast en valör (penningen) präglats och fram till Gustav Vasa cirkulerade som mest tre olika valörer. Sverige hade på 1500-talet en gemensam mynträkning, dvs. samma valörer över hela landet, och vem som helst kunde lämna in silver och få det präglat, präglingsrätten var alltså fri. Däremot var man tvungen att erlägga slagskatt, en avgift till kronan för att få sitt silver präglat till mynt.¹⁷

I och med Gustav Vasas tillträde 1521 som Sveriges riksföreståndare började en ny epok i svensk historia. Riket kom att ge-

nomgå förändringar med stora konsekvenser för landets fortsatta utveckling och det var då Sveriges tidigmoderna tid inleddes. Dessa förändringar innebar bland annat att en nationalstat växte fram och att reformationen genomfördes. Begreppet nationalstat diskuteras av Larsson och Österberg i *Sveriges historia 1521-1809* och de betonar att det inte ska förknippas med 1800-talets nationalistiska tankar. 1500-talets nationalstat innebar ambitionen att skapa furstestater med stark centralisering och en stark kontroll över landet. När Kalmarunionen föll växte två starka furstestater fram i Skandinavien; Sverige och Danmark-Norge och dessa två kom att bestå i närmare 300 år. Den starka centralmakten hade tre övergripande funktioner. Den första innebar att staten hade ett visst ansvar för folkets försörjning vilket krävde monopol på beskattning och ett fungerande system för utdelning av förmödenheter. Den andra innebar ett monopol på våld och militär makt för att kunna försvara riket från fiender, både yttre och inre. Den tredje funktionen är centralmaktens vilja att skapa en nationell identitet hos folket. Skapandet av "nationskänslan" gjordes med försiktighet så att inte andra länder provocerades till krig, vilket ju skulle medföra svåra konsekvenser för landet.¹⁸

Innan Gustav Vasa kom till makten fungerade Sverige som en landskapsfederation, varje landskap hade sitt mått av självstyre, sina lagar och sina traditioner. I sin absolutistiska ambition och strävan efter en välutvecklad byråkrati utnyttjade Gustav Vasa de adelsmän eller präster som tidigare bestämt i landskapet för att kanalisera sina regler och lagar. Kungen omorganiserade kammaren som hade hand om skattefinanserna, påbörjade den merkantilistiska ekonomin som under 1600-talet växte sig stark och lade förutsättningen för den fortsatta utvecklingen av ett centralstyrt och stockholmsdominerat Sverige. Men detta genomfördes inte utan protester och svårigheter. Bönder i olika de-

lar av landet satte sig emot kronans ökade skattekrav men upproren slogs ner och efter Dackefejden (1542/43) erkände sig bönderna slutligen besegrade.¹⁹

Gustav Vasas absolutistiska ambitioner innebar även en vilja att helt underordna kyrkan staten. Brytningen med den katolska kyrkan innebar att svensk mäsä påbjöds i hela landet och att många av de gamla traditionerna förbjöds. Trots dessa förbud övertog den svenska lutherska kyrkan mer från den katolska medeltida kyrkan än vad någon annan luthersk kyrka gjorde. I och med övergången till protestantismen och kyrkans försvinnande som självständig politisk enhet blev den andliga och världsliga makten ett. För folket innebar det att lydningen gentemot den världsliga makten blev religiöst förankrad och kungens auktoritet ökade.²⁰ Ytterligare ett led i kungens maktövertag var att huvuddelen av kyrkans tillgångar i form av gods och rikedomar drogs in till kronan. Det var mycket genom dessa rikedomar Gustav Vasa finansierade sitt rike. 1527 förloerade kyrkan sin reella makt men det var inte förrän 1593, under Sigismund, som Sverige fastslog den lutheranska trosbekännelsen.²¹

Under den riksdag som Gustav Vasa sammankallade i Västerås 1544 fastslogs arvsrätten till kronan vilket innebar att kungen garanterade sin ätts fortsatta framtid på tronen. Lite senare infördes, som en konsekvens av arvrikets införande, även ärftliga hertigdömen. Senare skulle dessa medföra stora inrikespolitiska problem trots att hertigarna förbjöds att agera alltför självständigt.²² Av Gustav Vasas söner blev Johan hertig över Finland och Karl hertig över Närke, Värmland och Södermanland.

Gustav Vasa omnämns som den främste ekonom som någonsin suttit på Sveriges tron. Han förstod redan då att det inte lönade sig att slå bra mynt när dåliga var i cirkulation.²³ Han ansåg även att mynten behövde hålla en silverhalt som låg tillräckligt högt för att folk ska handla med dem men

det ska inte löna sig att smälta ner dem.²⁴ Penningpolitiskt började Gustav Vasa prägla mynt i sammanlagt tjugo olika valörer vilket är en stor skillnad mot de tidigare tre. Att prägla stora mynt innebar mer plats för motiv och inskrifter vilket ökade möjligheten att föra ut ett budskap. Gustav Vasa introducerade 1534 ett internationellt gångbart mynt, dalern, som med kortare undantag och vissa namnändringar slås fram till 1871.²⁵ I fråga om myntets utformning sker även stora förändringar. Porträtten på kungen blir mer realistiska, vilket kom med renässansens modeströmningar, och den gotiska skriften byts mot antikva. Det är framförallt efter 1542 mynten blir konstnärligt mycket framstående.²⁶ Präglingsrätten var, med vissa undantag, fri under början av Gustav Vasas regering men 1538 inskränktes präglingsrätten och detta sammanfaller med att kungen ville ha ökad kontroll. Trots det nya monopolet fanns undantag för vissa enskilda personer som med kungens tillstånd fick lämna in silver till prägling.²⁷ När Gustav Vasa avled 1560 efterlämnade han en betydande statskassa och ett rike som var väl förvalt.

Erik XIV

När Erik XIV blev regent var statskassan full och landets situation var förhållandevis stabil. De viktigaste aktörerna under den tid som undersökningen behandlar, nämligen; kronan, som innebar kungen och hans närmaste krets, de kungliga prinsarna med deras hertigdömen, rådet och riksdagen. Både rådet och riksdagen sammankallades av kungen men de hade ingen reell inskränkning på kungens makt utan fanns för att ge intryck av de var efterfrågade. De fungerade mer som en informationsförmedlande arm mellan kungen och folket.²⁸

Erik XIV:s regeringstid dominerades av hans konflikt med brodern Johan som hade levt ett självständigt liv i sitt hertigdöme Finland under Gustav Vasas tid.

Under Erik XIV regeringstid förändrades penningpolitiken. Ett enormt slöseri på alla områden och de stora kostnader krigen förde med sig gjorde att den skattkista Gustav Vasa hade efterlämnat tog slut.²⁹

Erik XIV tillfångatogs 1568 av sina bröder Johan och Karl och dog i fångenskap 1577. Ständerna förklarade Erik XIV avsatt samma år och Johan utropades till kung över Sverige.³⁰

Gustav Vasas söner kom att representera mycket olika religiösa tillhörigheter och det ledde till att kyrkan och religionen kom att bli en del av den politiska strid som pågick i närmare 50 år.

TERRITORIELLA MOTIV

De motiv och symboler som undersöks är landskapsvapen, riksvapen, rikssymboler som de tre kronorna och inskrifter som häv-

dar överhöghet över territoriella områden. För samtliga översättningar av myntens inskriptioner används *Lagerqvist et al. 1996*, kapitlet "Inskrifter med översättningar".³¹ Översättningarna återges här i notapparaten. De har citerats ordagrant men kan ifrågasättas i enskilda fall varför översättningarna i den löpande texten kan återges annorlunda. Med krönt menas att en krona finns antingen på kungens huvud eller på riksvapnet. Kronorna kan vara öppna eller stängda och heraldiskt betyder det här att en sluten krona är kunglig och en öppen är hertiglig.

Johan III

Johan III tillträdde som regent 1568 och kanske redan samma år utkom en tvådaler utan år (fig. 1). På åtsidan visas kungen själv i krönt midjesköld med tre av riksregalerna: kronan, riksäpplet och svärdet. Han är vänd åt höger och under honom finns det stora riksvapnet innehållande dynastivapnet; vasakärven. Det svenska riksvapnet innehåller här fyra fält; två med de tre kronorna, symbolen för svearna, och två med folkungalejonet som symboliserar götarna. Inskriften lyder: *IOHANNES III D G SVECIE GOT VAN REX // DEUS PROTECTOR NOSTER*³². På frånsidan syns Erik XIV med de ovan nämnda riksregalerna. Inskriften lyder: *ERICVS XIII D G SVE GOT VAN QZ REX*³³. Johan placerade antagligen Erik på frånsidan för att legitimera sitt maktövertagande, för att visa att han har rätt att överta tronen och är besläktad med föregående kung. Eftersom Johan avsatte Erik XIV och tog makten behövde han inför folket och konkurrenterna manifestera att han är berättigad makten.

De territoriella motiven som återfinns på åtsidan är främst inskriften. Johan utger sig för att vara "Sveriges, Götas och Vendes" kung. Att vara kung över svear och götar hade länge varit del av den svenska titulaturen och kring 1540 lade Gustav Vasa till vendes konung. Vad begreppet Vendes stod för utreds av Eng som tar upp olika teorier

Fig. 1. Johan III. Stockholm. 2 daler u.å. Med Johan III:s och Erik XIV:s bilder.

om varför detta lades till titulaturen. En är att Gustav Vasa ville höja sin dynastis prestige, en annan är att konflikten mellan Sverige och Danmark tog sig uttryck i kungatitulaturen. Även Danmark använde sig av Vendes i sin titulatur men trots att både svenskar och danskar använde sig av begreppet ledde det aldrig till någon konflikt, som andra titulaturer har gjort. En tredje teori är att Vendes syftar på Finland och konflikten med Ryssland. Som framgår har historiker inte varit säkra på varför detta namn införlivades i titulaturen. Eng hävdar att Vendes lades till för att göra anspråk på de södra östersjöområdena. Eng menar vidare att området Vendes inte

var något konkret territorium som Gotland, utan en symbol för något abstrakt, ett fiktivt herravälde och ett sedan länge utvandrat folkslag. Vendes fick exempelvis aldrig plats i det svenska riksvapnet och etablerade sig aldrig riktigt i den svenska heraldiken. Trots det så fanns "Sveriges, Götes och Vendes konung" kvar som officiell titel för den svenska kungamakten fram till 1973. Eng diskuterar även begreppet "Götar" och menar att även det gör anspråk på ett folkslag och inte på ett specifikt territorium men att det fick plats i det svenska riksvapnet av dels historisk anledning och dels för att det syftar på det forna territoriet "Göta rike".³⁴ Johan III använde sig på denna mynttyp av den gängse titulaturen som etablerades av Gustav Vasa och kom att användas av kungamakten i närmare 500 år. Det är tydligt hur viktigt det var att manifestera konkret makt och territorier var en konkret fysisk form av makt.

Den endaler som lanserades under hela Johans regeringstid och som hade störst spridning hade samma åtsida som föregående mynt och Salvatorsbilden på frånsidan (fig. 12). Denna typ och Salvatorsbilden behandlas längre fram.

Kungatiteln finns med på alla de av Johan präglade mynttyperna som här undersöks. Beroende på myntets storlek så förkortades inskriptionen olika, exempelvis på halvdalern lyder inskriptionen: *IOHANNES 3 D G SVEC REX*³⁵ och på åttondalsdalern återfinns bara: *IOHA REX*.³⁶

Johan III präglade en mynttyp som är mycket intressant för undersökningen, nämligen ett mynt som gavs ut i 6-4-3 och 2 daler (fig. 2). På åtsidan har det kungen, vänd åt höger, i krönt midjebild med harnesk, hållande i svärdet och riksäpplet. Denna bild är innanför en ring av 23 krönta provinssköldar och inskriptionen lyder: *IOHANNES 3 D G SWECORVM GOTOR VAN f RX*.³⁷ På frånsidan återfinns det krönta stora riksvapnet i hjärtformad sköld med den mycket

Fig. 2. Johan III. Stockholm. 2 daler u.å.

långa inskriptionen: *MISERICORD ET VERITS CVSTOD REG ET ROBOR CLEM THRON EIVS // BENE FACIENDO NEMINEM TIMEMVS // DEVS PROTECTOR NOSTER*.³⁸ Frånsidans inskription kommer att undersökas närmare längre fram.

Provinssköldarna var desamma som landskapsvapnen och de flesta uppkom i samband med Gustav Vasas begravning 1560. Huvuddelen var nyskapade men några få grundade sig på de äldre landskapssigillan. Provinssköldarna återfinns för första gången på denna typ av Johan III och användes för sista gången av Gustav II Adolf.³⁹ Eng menar att landskapsvapnen fungerade som "definitionsrekvisita" för hur kungamakten ville presentera sin politiska självbild och hävdar att ordningen i vilken landskapsvapnen tas upp är långt ifrån slumpmässig. Inom heraldiken ses vanligen höger sida som något förnämare än den vänstra och sedan tolkas de i riktning uppifrån och ner. Eng menar att eftersom Vasaättens anspråk på den svenska tronen fortfarande var ifrågasatt var införandet av provinsvapen ett led i den maktbekräftelse som vasaätten eftersträvade. Trots vapensköldarnas uppkomst och instiftandet av ärftliga hertigdömen blev Sverige aldrig en federation av självständiga landskap underordnade kungen, likt situationen i Tyskland. Det var statsmakten som bestämde vilka symboler varje vapen skulle ha och dessa överensstämde nästintill aldrig med tidigare symboler för landskapet. Detta för att ytterligare undergräva provinsernas känsla av identitet. Även rangordningen av hertigdömen och greveskap fastställdes av kungamakten och stred troligtvis mot den uppfattning landskapet hade om sin hierarkiska ordning. Eng menar att provinsvapnen var ett sätt att ytterligare fastställa den underordning gentemot centralmakten landskapen befann sig i. Internationellt fanns en vilja att för andra stater att visa upp ett stort antal territoriella sym-

bolier på mynten.⁴⁰ Att enbart visa svearnas och götarnas vapen (Vendes vapen fanns ännu inte) på ett internationellt gångbart mynt var troligtvis inte vad Johan III ville. Genom att pryda myntet med landskapsvapen framstår han, enligt mig, som regent över ett stort område och som potent ledare. Det var politiskt strategiskt eftersom han fick manifestera sin makt dels internationellt och dels, som troligtvis var viktigare, gentemot de egna undersåtarna. Även hans inhemska konkurrenter som hade egna hertigdömen och grevskap underställdes nu symboliskt den centrala kungamakten.

Sigismund

Sigismund präglade sin första daler 1594, två år efter hans makttillträde och de gavs ut fram till 1598 (fig. 3). På åtsidan återfinns

Fig. 3. Sigismund. Stockholm. 1 daler 1595.

kungen, vänd till höger, i krönt midjebild med harnesk hållande riksäpplet och svärdet och inskriften lyder: *SIGISMVNDVS DEI GRATIA SVECORVM*⁴¹ och den fortsätter på fransidan: *GOTORVM WANDALORVM Q & POLONIAE REX*⁴². Motivet på fransidan föreställer det krönte stora riksvapnet med fyra fält; de tre kronorna, folkungalejonet, den polska örnen och den litauiske ryttaren. Hans halvdalet är likartad.

För att återknyta till den av Eng förda diskussionen att makthavarna använde sig av provinsvapen för att visa sin territoriellt omfångsrika makt har Sigismund ett övertag gentemot sin föregångare. Han kröntes till kung över Polen och Litauen 1587 och kunde därför addera två riksvapen på den svenska dalern. Sigismund kunde nu genom både skrift och bild visa en betydlig territoriell makt. Johan III som hade avsatt Erik XIV var tvungen att befästa sin rätt till makten genom de ovanstående exemplen. Sigismund däremot var den som genom ärftlig tronföljd innehade makten och behövde därför inte legitimera sin rätt till tronen på samma sätt, anser jag. Ett annat sätt att se på det är att Sigismund ofta var borta från Sverige vilket gjorde att hans ambition att framställa riket Sverige som framstående inte var lika stor som Johans hade varit. Inte heller på hans övriga mynttyper eller valörer finns det några territoriella motiv eller symboler som är utmärkande. Det vore intressant att göra en jämförelse med de polska mynten under hans tid som regent i Sverige men tyvärr sträcker sig det utanför denna studies omfång.

Hertig Karl

Som nämnts tidigare var frågan om myntregalet en ”öm punkt” under de tre kungarnas regeringstider. Karl använde sina tre hertigdömen som symboler i kampen att erhålla fullständig myntningsrätt och autonomi. Karl eftersträvade myntningsrätt i sina ärftliga provinser enligt den feodalmmodell som bland annat fanns i Tyskland. Redan Erik

XIV hade begränsat denna rätt och även Johan III var restriktiv gentemot hertig Karls krav. Konflikten handlade om var gränsen skulle gå mellan kungamakt och furstemakt. Johan III:s krav på de mynt furstarna skulle få mynta var att rikets vapen skulle finnas på ena sidan och hertigdömet på den andra sidan och att de skulle framställas efter kunglig ordning. Dessutom var de bara tillåtna att prägla mynt i de lägre valörerna, alltså inte daler och halvdalet. Dessa regler kring furstarnas utmyntning innebar ingen väsentlig ekonomisk försämring för Johan III utan det var ett sätt för centralmakten att bevisa sin makt. Furstarna blev tvingade att på mynten visa sitt beroende av kungamakten.⁴³ Karl accepterade inte detta och var

Fig. 4. Hertig Karl. Myntort? Provmynt (till 1 daler?) 1583 med Johan III:s och hertig Karls bilder.

inte villig att visa subordination gentemot kungen genom att prägla dennes bild och namn på mynten.

Det finns ett provmynt bevarat (fig. 4) från 1583 som på åtsidan visar en krönt midjebild av Johan III, iförd harnesk, med svärdet och riksäpplet, och under honom syns rikets vapen. Inskriften lyder: *IOHANNES 3 D G SVECIAE GOTTORVM VAN REX // DEVS PROTECTOR NOSTER*.⁴⁴ På frånsidan syns en midjebild av hertig Karl, iförd harnesk, och under honom syns hertigens eget vapen vilket var en kombination av riksvapnet och hertigens landskapsvapen, alltså sammanlagt fem fält: de tre kronorna, folkungalejonet, Södermanlands (en grip), Närke (två korslagda pilar, i vinklarna fyra rosor) och Värmlands (en örn) vapen. Inskriften lyder: *CAROLVS D G REG SVECI PRIN HAEREDIT RIVS DV SVDERMAN NERIC WERMELAN // MEVM SOLATIVM 1583*

Fig. 5. Hertig Karl. Nyköping. 1 daler 1587.

DEVS.⁴⁵ Detta provmynt kan ses som ett försök från Karls sida att tillmötesgå Johan III:s krav i och med att han har präglat både sig själv och kungen på myntet. Det kan också ses som ett försök att likställa sig med kungen, i alla fall i sina provinser, genom att avbilda sig själv nästan exakt likadant som han framställer Johan III. Vad man vet cirkulerade aldrig detta mynt utan framställdes enbart som prov.

Den första daler som hertig Karl präglade kom ut 1587 (fig. 5), trots de förbud kungen hade uttryckt. Karl framställs på åtsidan vänd åt höger, iförd rustning med hjälm i vänsterhanden och inskriften lyder: *CAROLVS D G REGN SVEC PRIN HAERE DUX SVDERM // NERIC ET WERMELAND*.⁴⁶ På frånsidan visas en krona och under den hertig Karls vapen. Inskriften lyder: *MONETA NOVA DVCIS SVDERMANIAE // DEVS MEVM SOLATIVM*.⁴⁷

Värt att notera är att mynten inte betecknas som Sveriges mynt utan som Södermanlands mynt och saknar helt erkännandet av Johan III som kung.⁴⁸ Enligt den myntningsrätt som hertig Karl hade under den tiden, skulle hertigens mynt vara försedda med konungens namn.⁴⁹ Enligt min mening var denna mynttyp en klar provokation från hertigens sida. Han strider mot de krav kungen fastställt genom att under konflikten prägla en daler som framställer hertigen som egenmäktig herre över sitt område. Karl försökte manifestera den makt han ville ha genom att visa kungen att han dels har råd att prägla mynt och dels inte räds för att göra det. Att han framhäver de tre landskapsvapnen även i skrift på mynten kan, enligt mig, visa på att han inte gör anspråk på kungamakten utan vill accentuera sin vilja att vara autonom. Om han ville göra anspråk på Sverige som territorium hade han, utifrån Alms tanke om symboler som anspråk på territorier, använt sig av Sveriges symboler.⁵⁰ Efter 1587 var det antagligen ett uppehåll i hertig Karls myntprägling eftersom inga mynt finns bevarade

Fig. 6. Interregnum. Stockholm. 1 mark 1593.

under den tid som frågan om vem som skulle efterträda Johan III behandlades. Enligt Odén kan detta bero på att hertigen i denna kritiska period inte ville äventyra sin ställning som arvfurste.

När Johan III dog 1592 aktiverade sig emellertid hertig Karl och tog tillfället i akt att begära egna stamper för mynttillverkning. Rådet var dock inte tillmötesgående och hertigen var därför tvingad att även inför Sigismund, som nu var den nye kungen, hävda sin rätt till myntning.⁵¹ Det var under denna tid Karl troligtvis gav ut ett "interregnum mynt" (fig. 6). Myntet är ett enmarksmynt och utkom 1593, precis när Johan III gått bort och Sigismund ännu inte var krönt kung över Sverige. På åtsidan syns tre sköldar med svears och göters vapen samt dynastivapnet. Inskriften lyder: *MONETA NOVA REGNI SVECIE*.⁵² På frånsidan syns Johan III valspråk *DEVVS PROTECTOR NOSTER*⁵³ och valören skriven på svenska: *I MARC ORTIG 1593*. Eftersom Sverige var ett arvrike var Sigismund, i och med Johan III:s död, rikets regent. Sigismund hade ingen anledning att som nytillsatt kung ge ut ett mynt som inte bekräftar hans makt över landet. Alltså måste det ha varit hertig Karl som givit ut myntet i sin vilja att manifestera sin egen makt. Att använda Johan III valspråk var, enligt min mening, ett sätt att visa att han inte accepterade Sigismunds makt-tillträde. Det är uppenbart att Karl aspirerade på kungamakten redan vid den här tidpunkten.

1593, året efter Sigismund tillträtt som re-

gent, gav hertig Karl ut en daler (fig. 7) som saknar all erkännande av den kungliga överhögheten och den riksgemenskap som efterfrågades av centralmakten. På åtsidan återfinns hertigen vänd åt höger iförd harnesk, med öppen hjälm i vänster hand, och inskriften lyder: *CAROLVS D G HAEREDIT PRNC SVETLAE & DVX SVDER*.⁵⁴ På frånsidan syns hertigens fullständiga vapen, som nämnts på 1587 års mynt, men denna gång är skölden krönt med hertigkrona. Inskriften är hertigens valspråk: *DEVVS SOLATIVM MEVM*.⁵⁵

Enligt Odén utmärker sig denna mynttyp i det att Karls territoriella titel är mindre betnad och istället framhålls hans ställning som arvfurste. Odén menar att detta ger mynten en riksgiltighet medan den tidigare typen begränsade sig till hertigdömena.⁵⁶

Att skölden är krönt är också, enligt min

Fig. 7. Hertig Karl. Stockholm. 1 daler 1593.

uppfattning, ett tecken på att hertigen ville visa sin rätt som arvfurste. På hertig Karls mynt, präglade under Johan III:s, tid satt kronan en bit ovanför skölden antagligen för att visa att Karl tillhörde den kungliga familjen. Min teori är att Karl i sin ambition att etablera fullständig autonomi i sina provinser och visa sin makt gentemot kungen valde att prägla ett utstuderat personligt mynt.

Även i sina förhandlingar med Sigismund misslyckades hertigen att erhålla fullständig myntningsrätt. Men Karl gav sig inte och fortsatte att ge ut mynt sedan Sigismund lämnat landet. 1596 förbjöd Sigismund Karl att fortsätta med sin egen myntprägling och myntning i annans namn än kungens sågs som brott mot kungens höghet. Detta accepterades inte av hertigen som hävdade att han visst ägde myntningsrätt av överheten.⁵⁷ Karl fortsatte att prägla dalern under hela Sigismunds regeringstid men de skiljer sig inte i territoriella anspråk från den ovan nämnda mynttypen från 1593.

Riksföreståndare Karl

Under Gustav Vasas tid fastslogs att om rikets regent inte vistades i Sverige skulle antingen hans vuxna son eller den äldsta arvfursten träda i hans ställe och fungera som regent. Hertig Karl hade som arvfurste rätten att återropa detta så när Sigismund lämnade landet 1598 och förklarades avsatt av rådet 1599, legitimerades Karls ställning som regent av ständerna. Även om Karl från början kämpat för full myntningsrätt i hertigdömena och präglat mynt med eller utan rätt, ledde detta till att han slutligen fick den totala mynträtten som rikets regent.⁵⁸ Men Karl utropade sig inte till kung förrän 1604 utan kallade sig själv riksföreståndare, antagligen för att försäkra sig om att inte äventyra sin egen ställning eftersom han inte rätteligen var rikets regent. På mynten står dock inte riksföreståndare utan arvfurste, det vill säga samma titel han använde under hertig-

Fig. 8. Karl (ix) riksföreståndare. Stockholm. 1 daler 1599.

tiden.

År 1598 ges den första dalern ut när Karl är riksföreståndare (fig. 8). På åtsidan syns det krönte stora riksvapnet belagt med dynastivapnet och inskriften: *REGNI SVECIAE*.⁵⁹ På frånsidan visas Jehova eller Jahvesymbolen som behandlas närmare i kapitlet om religiösa symboler. Inskriften är kort och lyder: *MONETA NOVA*.⁶⁰

Värt att notera här är avsaknaden av såväl bild som namn på makthavaren. Inte heller några territoriella symboler mer än konungariket Sverige finns på mynten. Att titeln "svears, götes och vendes konung" inte finns med är troligtvis för att Karl ännu inte var vald till konung utan regerade under titeln riksföreståndare. Speciellt är dock att han inte ens sätter ut sitt eget namn som han gjort vid tidigare tillfällen som hertig. Värt att notera är att Karl började ge ut dessa

mynt redan innan han officiellt övertog makten från Sigismund. Genom att utelämna Sigismunds namn undergrävde han dennes ställning. Inskriften på åtsidan visar att mynttypen var avsedd som ett riksmünt och att Karl hade den reella kontrollen över myntväsendet. Det borde ha stått klart för Sigismund och den övriga makteliten att Karl redan då aspirerade på kungamakten. Värt att notera är skillnaden mellan det beskrivna myntet och den mark som kom ut året efter där Sigismunds avbild finns med på åtsidan.

Den mynttyp som beskrivs ovan gavs ut fram till år 1601 då Karl istället ger ut en mynttyp med sig själv som rikets härskare (fig. 9). På åtsidan syns riksföreståndaren iförd harnesk, vänd åt vänster, och nedanför honom syns riksvapnet belagd med dynastivapnet. Inskriptionen lyder: *CAROLVS D G HAERE*

Fig. 9. Karl (IX) riksföreståndare. Stockholm. 1 daler 1603.

PRIN SVECIAE // DEVS SOLATIVM MEVM.⁶¹ På frånsidan återfinns Jehovasymbolen och inskriften läser: *FORTITVDO MEA IEHOVA 1603 // MONETA NOVA STOCKHOLM*.⁶²

Fortfarande utger han sig för att vara arvfurste men inte regent. Han gör ännu inte fler territoriella anspråk än att nämna Sverige som rike. Det är värt att notera att han denna gång nämner att myntet kommer från Stockholm; centralmaktens utgångspunkt och kungamakts fäste. Karl påvisar här att han innehar mynträkten och kontroll över riket. I samband med att Karl tillträdde som riksföreståndare försvinner Södermanlands, Värmlands och Närke symboler från mynten.

Karl IX

Karl IX kröntes 1604 och hans legitimering av makten syns i allra högsta grad på de mynt som präglades därefter. År 1608 utkom en riksdalertyp (fig. 10) där åtsidan visar en krönt helbild av kungen iförd harnesk, hållande svärd och riksäpple och vid sidan ses ett bord med spira och nyckel vilka utgör ytterligare två av riksregalerna. Ovanför kungens huvud ses Jehovasymbolen och vid kungens fötter syns sköldar med svea-, göta- och vasavapnen. Inskriften lyder: *CAROLVS IX D G SVECOR GOTHOR VANDALOR 7C REX*.⁶³ På frånsidan syns frälsaren i helbild med mantel, hållande riksäpplet i vänster hand och inskriften lyder: *IEHOVAH SOLATIVM MEVM // SALVATOR MVNDI SALVA NOS*.⁶⁴ Denna typ gavs ut i 4-3 och enriksdalervalörer fram till Karl IX:s död 1611.

Karl IX har på denna mynttyp lagt till ytterligare riksregaler för att framhäva sin makt. På mynttyper från Johan III och Sigismund syns riksäpplet och svärdet på mynten, och kronan givetvis, men inte spiran och nyckeln. Det kan ses som ett försök från Karls sida att ytterligare legitimera sin makt och sin rätt till tronen. De territoriella symboler som Karl valt att använda på myn-

Fig. 10. Karl IX. Stockholm. 1 riksdaler 1610.

ten är återigen titeln "svears, götars och venders konung" men han har även lagt till ett "etc." i titeln som för att hävda att hans territoriella makt är större men får inte plats i inskriptionen. Karl har lagt till tre sköldar på mynten som tidigare inte funnits på dalermyntet. Detta skulle kunna vara ett sätt att visa sin makt över svearna och götarna men i så fall skulle han lika gärna kunnat använda sig av stora riksvapnet. Jag anser att de territoriella sköldarna gjorts avsiktligt små på detta mynt för att andra motiv skulle få bättre plats. Kungen ville genom att framställa sig stående iförd rustning visa sin maktutövning som dömande instans i riket. Det som är värt att notera är att denna prägling gjordes också innan Karls kröning, då på 20 marken. På den återges inte kungen som krönt utan kronan ligger på ett bord tillsammans med spiran och nyckeln. Även texten berättar att Karl IX är svears, götars och

venders utvalda kung.

År 1607 utkom ett tvåriksdalermynt med samma motiv som på 4 carolinern och 20 marken⁶⁵ från 1606 (fig. 11). Här syns, precis som på föregående typ (fig. 10) kungen i helbild men denna mynttyp saknar de tre sköldarna som territoriella symboler. Inskriften lyder: *CAROLVS IX D G SVECORVM GOTHORVM VANDALORVM ETC REX // IEHOVAH SOLATIVM MEVM*.⁶⁶ På framsidan däremot syns det krönte stora riksvapnet omgivet av 29 okrönte landskapsvapen. Text saknas på denna sida av myntet.

Johan III använde sig av 23 krönte provinssköldar på det mynt som beskrivits tidigare medan Karl IX, som synes ovan, har 29 okrönte provinssköldar. Det är enbart det svenska riksvapnet i mitten som är krönt vilket jag tolkar som att kungen vill manifestera att landskapen inte har någon kunglig makt utan det är bara riket Sveriges vapen som är krönt. Detta är, enligt min åsikt, ett klart tecken på att Karl ville visa folket ute i landet vem som innehade makten och vem som bestämde. Att riksvapnet är placerat i mitten av landskapsvapnen visar att Sverige utgörs av dessa provinser. Eng betonar att under 1500-talet och en bit in på 1600-talet uttrycktes kungamaktens anspråk på ett territorium eller ett folkslag genom att symboliskt lägga till namnet eller vapnet i exempelvis den svenska titulaturen eller på mynt. Att en sköld försvinner kan tyda på det omvända; att ambitioner på att få kontroll över ett territorium läggs ner vilket hände med Gotland 1570. När Karl kröntes tog han titeln "Sveriges, Götes, Vendes, Finnars, Karelens, Lappars i Norrlanden, de Kajaners och Esters i Livland etc. konung". Att han inte ärvt tronen och att det inte fanns några bestämmelser rörande hur den svenska kungatitulaturen skulle formuleras, gjorde att Karl själv kunde bestämma vad han skulle vara kung över. Karl IX:s kungatitulatur var särskild och analyseras av Eng som menar att kungen la till territorier och folkslag med

Fig. 11. Karl IX. Stockholm. 2 riksdaler 1607.

bakgrund i bland annat Teusinafreden 1595, där Sverige var tvunget att avstå visa delar av Ryssland men fick möjlighet att definiera ett svenskt herravälde i norr. Men även Sveriges förhållande till Danmark och Estland samt det sätt Karl blev kung påverkade, enligt Eng, den titulatur Karl valde. Vad som är anmärkningsvärt är att det som provocerade grannländerna var inte tilläggning gällande folkslag utan de anspråk på konkreta territorier, exempelvis "Norrlanden", som tillades. Det visar på att maktanspråken gick från en folkslagsbaserad mot en mer territoriellt baserad makt. Efter Karl IX:s död läggs inga vapen till förrän efter fredsslut då områdena avträtts till Sverige.⁶⁷ Att Karl avbildat 29

landskapsvapen, och inte 23 som Johan III, kan bero på att han tillagt de provinser som inkluderats i hans kungatitel.

År 1609 gav Karl IX ut en annan tvåriksdalerstyp som är värd att kommentera. På åtsidan syns en krönt midjebild av kungen iförd harnesk och med svärd i högra handen. På vänstra armen bär han en sköld med det stora riksvapnet på och ovanför honom syns Jehovasymbolen. Inskriften lyder: *CAROLVS IX D G SVECORVM GOTHOR VANDAL 7C REX 1609 // IEHOVA SOLATIVM MEVM*.⁶⁸ På frånsidan syns folkungaättens vapensköld omgiven av tre kronor och texten lyder: *INSIGN REGNI SVEC TEMP MAGNI LAD SVEC GOTHQ REGIS // QVI REGNAVIT ANNO CHRISTI MCCLXXVII*.⁶⁹

Mynttypen har på åtsidan den vanligt förekommande titeln svears, göters och venders kung och även det av Karl IX tillagda "etc." Frånsidans mycket långa och annorlunda inskrift refererar till den strid om symbolen med de tre kronorna som Sverige hade mot Danmark. Sverige hade sedan 1330-talet använt de tre kronorna som symbol för Sverige och i och med unionen mellan de nordiska rikena började även Danmark använda sig av symbolen. Även efter unionens upplösning fortsatte danska kungahuset att använda sig av symbolen vilket retade svenskarna. Detta var en anledning till att det nordiska sjuårskriget bröt ut på 1560-talet.⁷⁰ På myntet som beskrivs ovan, vill Karl IX troligen påvisa Sveriges urgamla rätt till symbolen "de tre kronorna".

RELIGIÖSA MOTIV

Under denna rubrik ställs frågan om mynten, som har religiösa motiv och symboler, har religiösa syften eller är avsedda för att befästa kungens världsliga makt. Under Johan III, Sigismund och Karl IX fanns det olikheter gällande inställningen till religionen. Gustav Vasa hade genomfört reformationen mer som ett politiskt och ekonomiskt drag

än av religiös övertygelse. Hans söner uppvisade däremot ett större engagemang i frågor som rörde kyrkan och deras religiösa övertygelse varierade. Erik XIV var klart antikatsk men kom aldrig att ändra den svenska kyrkoordningen. Johan III tog inte lika klart avstånd från katolicismen utan ville bevara många inslag av den katolska gudstjänsten genom att lägga till dem i kyrkoordningen. Han gav till och med ut en ny liturgi, Röda Boken, där många katolska inslag fanns. Att Johan III var gift med Katarina Jagellonica som var troende katolik, påverkade antagligen Johan III till att ha en mildare inställning till katolicismen. Deras son, Sigismund, var katolik och vid hans tillträde till makten var hertig Karl, som var starkt antikatsk, snabb att konfirmera den augsburgska bekännelsen som dogm och Johan III:s katolskvänliga tillägg till den svenska kyrkoordningen togs bort. När Karl senare blev kung tog han ännu hårdare tag mot katolicismen och förbjöd all sorts katolsk mässa. Han stängde därmed Sveriges sista kloster, Vadstena. Hertig Karl började den period i svensk historia som kallas den lutherska ortodoxins period. Gamla testamentets ”mosaiska” lag tillämpades som svensk kyrkolag och alla för- eller utom- äktenskapliga förbindelser straffades hårt. Kyrkan fick en roll som folkuppfostrare och denna renlärliga kyrka ledde så småningom till den lutherska offensiven som resulterade i att hundratals kvinnor brändes på bål i slutet av 1600-talet.⁷¹

Johan III

Johan III var den av Vasasönerna som intresserade sig mest för religion och grunden till det antas vara en genuin religiös övertygelse. Utgivandet av den ”Röda Boken” och hans vilja att återinföra vissa katolska böner och helgdagar gav upphov till konflikt mellan kungen å ena sidan och hertig Karl och större delen av prästerskapet å den andra sidan. Enligt Inga Lena Ång-

Fig. 12. Johan III. Stockholm. 1daler 1576.

ström, som behandlar kungarnas religiösa tillhörighet, kan detta ses som ett tecken på att Johan III:s religiösa övertygelse gick före möjligheten att skapa politiskt lugn i landet. Ångström menar att det fanns tillfällen då Johan hade starka ambitioner på att återinföra katolicismen i Sverige med baktanken att stärka sin egen politiska position i Europa och underlätta för sonen Sigismunds maktillträde i såväl Sverige som Polen. I förhandlingarna med Rom om Sveriges rekatolicering vägrade påven gå med på de krav Johan ställt upp. Efter Katarina Jagellonicas död 1583 svalnade Johans intresse för katolicismen och hans religiösa sympatier gick mer åt det luthersktevangeliska hållet.⁷²

Johan III har på sin endalerstyp, som gavs ut från 1569 (fig. 12), gestaltat Salvatorn, frälsaren, på frärsidan. Första gången detta motiv går att finna på svenska mynt är un-

der Gustav Vasa och det kom att bli det vanligaste motivet på den svenska dalern/riksdalern t.o.m. drottning Kristina.⁷³ Detta motiv finns enbart på endalermynnet och det utgavs fram till 1592 och präglades troligtvis i en mycket stor upplaga. Det är intressant att Johan inte använt sig av några andra religiösa motiv på sina mynt. Det kan konstateras att Johan III, trots sin dragning till katolicismen, avstått från att använda sig av katolska motiv. Ångström menar att prästerskapet och den reformerta eliten inte skulle ha accepterat katolska motiv och Johan gav efter för deras krav, för att inte fördjupa den konflikt som redan fanns.⁷⁴ Salvatorbilden har han troligtvis valt för att Gustav Vasa använde sig av den och därmed kände folket till symbolen och identifierar den med endalern.

De religiösa inskriptionerna som finns på Johan III:s dalermünt visar också en vilja att legitimera makten genom anspelningar på en direktförbindelse mellan den världsliga och den gudomliga makten. Kungens valspråk var: *DEVVS PROTECTOR NOSTER*⁷⁵ och det återfinns på de flesta av Johans stormyntstyper som ingår i undersökningen. Att hävda att Gud är beskyddare ger inte intrycket att kungen är förmer än folket. De religiösa motiven och symbolerna framträder visserligen inte kraftfullt på Johan III:s mynt, men som nämnts ovan är det ändå tillräckligt för att befästa kungens makt genom Guds nåde.

Sigismund

Sigismund var som, redan nämnts, katolik och troende. Redan vid makttillträdet hade han klargjort att hans ambition var att återinföra katolicismen i Sverige. Hertig Karl befarade att de som sympatiserat med Johans liturgi skulle övergå till att stödja Sigismund. Vid kyrkomötet i Uppsala 1593 fastställdes att Sverige skulle förbli lutherskt och Johan III:s liturgi samt andra tillägg till kyrkoordningen förkastades.⁷⁶ Det var nu klart att Sverige inte skulle rekatoliceras och Sigis-

mund var utmanövrerad av hertig Karl som sakta men säkert började ta över den reella makten.

På de två dalervalörtyper som finns med i undersökningen från Sigismunds regerings-tid finns ingen anknytning till religion med specifik katolsk anknytning. Kungatiteln (exempelvis fig. 3) lyder: *SIGISMVNDVS DEI GRATIA SVECORM GOTORVM WANDALORMQ & POLONIAE REX* d.v.s. "Sigismund, av Guds nåde svenskars, götters och venders och Polens konung". Det som går att ta fasta på är att i titeln gör kungen anspråk av att ha fått sin makt av Gud. Detta anser jag vara ett klart tecken på att man inför undersåtarna vill legitimera sin makt genom att hävda att Gud är inblandad. Att han på nåder av Gud innehar makten i riket, dvs. agerar Guds ställföreträdare i landet. Detta är inte någon personligt utspel av Sigismund utan de flesta av Sveriges kungar använder sig av "dei gratia" i sina kungatitlaturer.

Sigismunds valspråk, vid kröningen 1594, var: "Coelitus Sublima Dantur" och betyder: "Av himmelen ges det höga". Det finns dock inte med på dalermynnten, antagligen för att det inte fick plats.⁷⁷ Uttrycket kan tolkas som att kungen (det höga) har sin fått sin makt från Gud (himmelen). Med tanke på att kungen inte på något mynt, i någon valör, har med sitt valspråk får man utgå ifrån att det var ett medvetet val från kungens sida, att inte påtagligt legitimera sin makt med religionen som hjälpmedel.

Hertig Karl

Hertig Karl var klart antikatolsk och hans ställningstagande mot katolicismen var tydligt. Han krävde vid flera tillfällen att alla katoliker skulle utvisas ur landet, såväl lek-män som präster. Ångström har undersökt Karls religiösa ståndpunkt och menar att han hade problematiska kalvinistiska inslag i sin tro och var alltså inte heller renlärt luthersk. Karls kyrkohandbok, som utkom 1602,

ordnar budorden efter Luther men har tillagt bildförbudet som en extra punkt. Det är främst på den punkten som Karl ter sig kalvinistisk. Enligt honom strider bruket av bilder mot det gamla testamentet som förbjuder både framställning och tillbedjan till dylika.⁷⁸ Mot den bakgrunden blir det intressant att undersöka de religiösa motiven och symbolerna på Karls mynt.

På dalerna som utkom 1593 till 1598 i två snarlika typer (för den ena se fig. 7) finns det inga religiösa motiv utan bara kungens valspråk: *DEVs SOLATIVM MEVM*, som sätter kungen i nära förbindelse med Gud. Det är från ovan han får sin tröst och Gud ger honom stöd att styra sitt land. Detta kan inte sägas vara en legitimering eller manifestering av hans makt utan ett konstaterande av hans relation med de himmelska krafterna.

Riksföreståndare Karl

År 1598, när Karl i realiteten besegrat Sigismund men denne ännu inte officiellt var avsatt, präglade Karl en speciell mynttyp (fig. 11). Den utkom i 4-3-2-1 daler och var ett riksmünt utan rättslig utgivare. På åtsidan syns det stora krönte riksvapnet med inskriften: *REGNI SVECIAE*⁷⁹ och på frånsidan finns Jehovatecknet och inskriften: *MONETA NVOVA*.⁸⁰ Jehovatecknet, även kallat tetragrammet, är det gammaltestamentliga namnet på Gud skrivet med hebreiska bokstäver, innanför en strålande sol. Jehovatecknet blev vanligt i den lutherska konsten i mitten på 1500-talet. Genom att använda sig av tecknet för Gud undvek man att avbilda honom, vilket hade setts som en styggelse.⁸¹ Jehovatecknet användes kontinuerligt av Karl och kom, under hans regeringstid, att bli hans varumärke. Att tecknet dessutom är placerad på åtsidan av myntet stärker teorin om att det är en symbol för kungen. Mynttypen som nämns ovan är en tydlig maktmanifestation från hertigens sida. Utan att skriva ut myntherren och officiellt

ange sig själv som makthavare, gör han det klart för alla vem som bestämmer genom att prägla Jehovatecknet på mynten. Jehovatecknet finns med på alla mynttyper som Karl präglade som riksföreståndare och kung.

Föregående mynttyp gavs ut, med vissa småförändringar, fram till 1603 varefter hertigen själv uppträder på mynten (fig. 9). Här avbildas riksföreståndaren okrönt med harnesk, vänd åt vänster, och nedanför honom syns det krönte stora riksvapnet. Inskriptionen lyder: *CAROLVS D G HAERE PRIN SVECIAE // DEVs SOLATIVM MEVM*.⁸² På frånsidan syns Jehovatecknet och inskriften: *FORTITVDO MEA IEHOVA 1603 // MONETA NOVA STOCHOLM*.⁸³ Jehovatecknet finns kvar och klargör hur Karl ställer sig i frågan om religiös tillhörighet. Han har även lagt till valspråket "Gud är min styrka". Åter igen manifesterar han att han står i nära förbindelse med Gud. Han visar att han får sin tröst och styrka från Gud och uppmanar sina undersåtar att också söka sig till Herren. Tanken kan vara att genom att få folk att vända sig till Gud får kungen, som kyrkans överhuvud, kontroll över invånarna i sitt rike. Karl förmedlar även, genom Jehovatecknet och valspråken, att han står i nära förbindelse med Gud.

Karl IX

Intressant är att Karl IX använder sig av Salvatorsbilden på sina riksdaler som utkom från 1608 och framåt (fig. 10). Trots att kungen var emot avbildningar i religiösa sammanhang präglar han ett mynt med frälsarens helfigur på frånsidan. Inskriften är Karl IX:s två valspråk, samma som nämndes på föregående typ. På åtsidan finns kungens helfigur och ovanför honom strålar ett litet Jehovatecken. Att kungen har med Salvatorsbilden på denna mynttyp kan enligt mig enbart bero på att både Gustav Vasa och Johan III använde sig av motivet och Karl följer traditionen. Salvatorsbilden finns med på 4-3 och endalern vilket är samma valörer

den funnits med på tidigare. Framförallt endalern, som hade störst spridning av de undersökta valörerna, präglades med Salvatorsbilden redan under Gustav Vasas tid. Karl IX kan alltså ha prytt myntet med Salvatorsbilden, trots att det stred mot hans principer, för att motiven var förknippat med just dessa valörer. Bilden har alltså ingen religiös symbolik utan finns snarare med för att den kom att ange vissa valörer.

Som regent byter Karl ut sina valspråk. Tidigare hade han använt sig av "Deus solatium meum"⁸⁴ men som kung använder han dels "Jehova solatium meum"⁸⁵ och "Fortitudo mea Jehova".⁸⁶ Innebörden är i princip den samma men att han byter från "Deus" till "Jehova" i samband med att han präglar Jehovatecknet på mynten, förstärker symbolikens innebörd. Här måste tas i beaktande att folket, med största sannolikhet inte visste vad Jehovatecknet symboliserade eller vad Jehova betyder. Karl IX använde Jehovatecknet i kombination med Jehovainskriften för att medvetet göra det till sin symbol samt att visa sin kontakt med Gud.

KONSTITUTIONELLA MOTIV

Alm tar upp en forskare vid namn Michael Walzer som menar att kungarna var: "God's deputy, head and soul of the body politic, sole knower of the mysteries of state, father of his subjects, husband of the realm, healer, peacemaker, sovereign lord".⁸⁷ Med konstitutionella menas här hur kungen väljer att framställa sig själv som ansvarig för rikets institutioner vilka naturligtvis var utvecklade på den tiden, sett med dagens ögon. I ovan nämnda citat framställs kungen bland annat som Guds ställföreträdare, sina undersåtars fader och som fredsmäklare. Intressant att se är om rollen som omvårdare av sitt folk, beskyddare men även som dömande eller bestraffande, var så pass viktig att förmedla att den tog sig uttryck även på mynten.

Genom språk och självbild presenterar

kungen sig själv, sina maktanspråk och sin maktutövning. Språket och självbilden är maktens ansikte och röst ut till folket.⁸⁸ Jag utgår från att kungen var medveten om vad som präglades på mynten och att han hade en klar uppfattning om hur han ville att människorna skulle uppfatta honom och hur den skulle åstadkommas på mynten. Kungen, eller den nya centralmakten, fungerade som dömande makt genom att den bestämde vad som var fel och vad som var rätt. Att bestämma vad undersåtarna fick göra gav kungen en oerhörd kontroll över landet. Detta var en nyhet och kanske inte helt accepterat, då man på medeltiden skipat rätt på lokala ting och med lokala lagar. För att då återknyta till den av Alm förda diskussionen om att maktens åsikter inte får skilja sig alltför mycket från folkets, var det angeläget för kungen att få acceptans för denna funktion av makten för att undvika oro eller till och med uppror. Genom att framställa sig som folkets omvårdare och beskyddare gav kungen något tillbaka till folket. Han förmedlade ett sorts ge och ta förhållande där folket visserligen i visst motto förlorat kontrollen över sina liv men kungen skyddar dem i gengäld mot yttre och inre faror.

Johan III

Johan III framställer sig själv i harnesk på samtliga mynt där han finns avbildad. Man frågar sig då vilket intryck en kung ger som är iförd rustning? Tiden som Johan III levde i präglades av krig och inrikes politisk oro. Att framställa sig i full krigsmundering, dock utan hjälm, förmedlar en bild av en potent och mäktig krigsherre. Han säger genom detta motiv att han åtagit sig uppgiften att skydda och försvara landets gränser, men också att han inte kommer att ge vika för inre stridigheter. Det dragna svärdet i kungens hand är förvisso en av riksregalerna under denna tid men den torde också symbolisera att kungen alltid är redo att slåss för sitt rike. Rollen som beskyddare är här klar

men rustningen och svärdet kan även innebära att han utövar den dömande och bestraffande makten. Han försvarar sitt folk inte bara mot yttre utan även inre fiender. Om de inte efterlever de lagar och regler kungen fastställt tvekar han inte att ingripa.

Inskriften på 4-3 och två dalertypen (fig. 2): *MISERICORDE ET VERITS CVSTOD REG ET ROBOR CLEM THRON EIVS // BENE FACIENDO NEMINEM TIMEMVS // DEVS PROTECTOR NOSTER*⁸⁹ är ett klart budskap om att kungen också har en annan roll. Han framställer sig där som mild och rättvis och med Guds hjälp och stöd har han rätt att döma. Inskriften i kombination med bilden av kungen i stridsmunering förmedlar bilden av en kung som med mild hand leder och beskyddar sina goda undersåtar men som hårt drabbar den som sätter sig upp mot honom. ”Genom att göra gott frukta vi ingen” är ett tydligt budskap om att gör ni som kungen säger så har ni ingenting att frukta, underförstått att makten kommer att handla om ni gör fel.

Sigismund

Sigismund framställer sig också i rustning med draget svärd. Han förmedlar samma roll som Johan III, dock enbart med kungatiteln och inte genom övriga inskrifter. Mottagarna av budskapen på mynten visste antagligen redan om den roll kungen hade och Sigismund gör inga egna försök att bekräfta den rollen. Att undersöka Sigismunds mynttyper från Polen vore även i det här fallet intressant men studiens omfång tillåter inte det.

Hertig Karl

Som hertig framställer sig Karl i rustning, troligtvis för att visa sig som en potent ledare. Hans inskrifter tyder inte på att han utövar någon beskyddande och omvårdande eller någon dömande makt. Han innehar inte under denna tid någon makt i detta hänseende och gör, passande nog, inte hel-

ler anspråk på den.

Riksföreståndare Karl

Även som riksföreståndare håller Karl en låg profil. Hans första daler bär ingen bild av honom utan han låter sig representeras av Jehovatecknet. Senare i denna period när han avbildas är det okränt med rustning. Karl gör alltså ännu inte fullt anspråk på att vara landets försvarare och rättsskipare. Detta kan först te sig underligt eftersom det var han som hade den världsliga makten i landet men det stämmer överens med den strategi som Karl följde, nämligen att med godkännande av sin omgivning, sakta men säkert överta all makt.

Karl IX

Mynttyper som utkom när Karl tillträtt som Sveriges regent ger ett klart och tydligt budskap. Kungen avbildas i helfigur (exempelvis fig. 10) med draget svärd. Helfiguren, anser jag, gör ett intryck av kungen som mer potent och kraftig än vad en halvbild gör. Det råder inget tvivel om vem som ska försvara landet och vem som innehar den dömande makten. Bilden av Karl IX överensstämmer med de tankegångar som presenteras i början av detta avsnitt. Han legitimerar sin absoluta makt genom att framställa sig som omhändertagande och beskyddande men även som dömande och bestraffande.

RESULTAT

Hur en regent väljer att framställa sig på mynten, hur han vill att undersåtar och konkurrenter ska uppfatta honom och hur han väljer att legitimera och manifestera sin makt beror på vilket politiskt budskap han vill förmedla. Syftet med undersökningen var att se hur Johan III, Sigismund och Karl IX valt att framställa sig på mynt. Jag ville alltså undersöka hur makthavarnas självbild avspeglades i deras ansträngning att rättfärdiga sitt maktinnehav. För att genomföra detta undersöktes territoriella, religiösa och

konstitutionella motiv på mynten. Myntens yta är begränsad och därför valdes naturligtvis de symboler som makthavaren ansåg viktigast. Mynten är därför intressanta då att de tvingar fram en verklig prioritering från makthavarens sida till skillnad från t ex kyrkan där budskapet kunde vara mer vidlyftigt.

Det är främst genom kungatiteln och andra inskrifter som makthavarna valt att manifesteras sin rätt över landområden. Det framgår klart att territoriella symboler och motiv var den viktigaste delen av kungamakts legitimering av den ökade centralmakten. Det var avgörande för makthavarna att kunna visa en betydlig fysisk, territoriell, makt och därför lades abstrakta begrepp som "vendes" till i den svenska kungatitlaturen. Mynten med landskapsvapnen var ett annat sätt att visa den territoriella maktens omfång. Intressant är att de territoriella motiven inte förändras avsevärt när makthavare byts. Det som ändock framkommer är att Sigismund, genom att i riksvapnet kunna placera även Polens och Litauens vapen, inte ansåg sig behöva föra in också landskapsvapnen, vilket både Johan III och Karl IX gjorde. Johan III och Karl IX hade säkerligen större behov av att legitimera sig som regenter eftersom de avsatte sina föregångare till skillnad från Sigismund som innehade makten genom legal arvsordning.

De religiösa motiven var inte lika framträdande som man kunde anta. De finns givetvis med hela tiden men deras symboliska värde var begränsat. Studien visar att kungen stod i förbindelse med Gud, att han agerade på uppdrag av Gud och att det var genom Gud han fann styrka och tröst. Däremot framträder inte kungen som överjordisk eller förmer än människa vilket jag trodde skulle kunna vara fallet.

Johan III:s, Sigismunds och Karl IX:s olika religiösa uppfattningar speglas till viss del på mynten. Johan III använde sig inte av någon specifik religiös symbol utan följde

traditionen med att prägla bland annat Salvatorsymbolen mest för att den symboliserade valören. Hans katolska intresse framkommer inte alls på mynten.

Inte heller Sigismund hade, på skäl som tidigare redovisats, några utmärkande religiösa motiv på mynten utan det är enbart i kungatiteln han hänvisar till Gud. Hans katolska tro manifesteras inte alls vilket jag till en början trodde att de skulle göra.

Karl började som riksföreståndare prägla Jehovatecknet på sina mynt. Denna lutherska symbol för Gud, kom att förlora sin primära betydelse och slutligen representera Karl IX själv. Att han använde sig av just Jehovasympolen var ett klart tecken på hans religiösa övertygelse och ställningstagande gentemot katolicismen. Att även Karl IX använder sig av Salvatorsbilden, trots hans inställning till avbildningar, styrker ytterligare teorin om att dens ursprungliga innebörd gått förlorad och att bilden istället huvudsakligen kom att symbolisera en valör. Det faktum att mynten hade en begränsad yta gör det uppenbart att kungen prioriterat att befästa sitt territoriella maktinnehav snarare än att religiöst motivera sin roll. Det var alltså viktigare för makthavarna att framställa sig själva som härskare över stora geografiska områden än som Guds ställföreträdare på jorden. En förklaring till detta kan vara att kyrkan ständigt betonade kungens nära samband till Gud och därför fanns ett bättre sätt att framhäva den rollen.

Återstår frågan om i vilken utsträckning makten framställde sig som omvårdare och beskyddare eller dömande och bestraffande. Att kungen ville framhäva sin kontroll och makt över undersåtarna i utbyte mot att han skyddade landet mot fiender framkommer på mynten men tycks ha en underordnad ställning.

Johan III, Sigismund och Karl IX har likartade sätt att framställa sig på mynten och hos alla tre var, av de motiv och symboler jag undersökt, den territoriella aspekten vik-

tigast. Genom att visa det territoriella omfånget är det uppenbart att kungen ville manifestera sin makt, också gentemot konkurrerande makthavare och potentiella usurpatorer. Med de religiösa motiven och symbolerna liksom med de konstitutionella fanns en vilja att legitimera maktinnehavet vilket dock kanske mindre var riktat mot andra makthavare än till folket.

Frågan om det fanns genomgående motiv och symboler hos de tre kungarna kan man notera att alla använde vasakärven sannolikt för att därigenom förstärka sitt maktinnehav och inpränta den nya ättens vapen genom att de alla tillhörde den rådande maktdynastin. I övrigt noterar vi att andra gemensamma symboler, som stilen på kungatitulaturen, säkert förekom mer allmänt vid myntprägling även om detta förhållande inte blivit föremål för undersökning i denna studie.

Slutord

Som framgått kan man utläsa en hel del av det politiska scenariet vid tidpunkten för den aktuella mynttillverkningen. Mynten är en av de få, bevarade riktigt gamla oförfalskade historiska källor där makthavarens vilja och prioriteringar tar sig uttryck. På det sättet är numismatiken en viktig komponent vid utforskningen av historiska fakta och är ett intressant komplement till studiet av andra historiska källor.

Under vissa tider, framförallt äldre, har kanske mynten varit den viktigaste historiska källan medan det finns perioder då annat material givetvis varit mer informativt. Vid stora politiska omvälvningar tror jag dock även i nutid att stora ansträngningar görs för att skapa ett kraftfullt politiskt budskap även på pengar. Vi behöver bara studera de nya euromynten och sedlarna där stor möda ägnats åt att skapa t.ex. territoriella motiv och symboler.

Foto: Kenneth Jonsson och reprofoto.

Noter

- ¹ Studien är en förkortad version av Ruhne 2004.
- ² Med språk menas ord, gester, symboler och riter. Alm 2002, 21.
- ³ Alm 2002, 16-29.
- ⁴ Walzer 1967, 194.
- ⁵ Johannesson 1988, 11-12.
- ⁶ Eng 2001, 18.
- ⁷ Eng 2001, 17-22.
- ⁸ Odén 1964.
- ⁹ Odén 1964, 130; Tingström 1972, 333.
- ¹⁰ Odén 1964, 130.
- ¹¹ Jonsson 2002, 44.
- ¹² Odén 1964, 142-150.
- ¹³ Odén 1963A, 75, 99.
- ¹⁴ SM.
- ¹⁵ Lagerqvist et al. 1996, 350-361.
- ¹⁶ Tingström 1972, 30.
- ¹⁷ Odén 1963A, 75.
- ¹⁸ Behre et al. 1999, 4-6; Lagerqvist et al. 1996, 20; Gustafsson 1997, 76.
- ¹⁹ Behre et al. 1999, 16-17, 31, 41; Gustafsson 1997, 79.
- ²⁰ Gustafsson 1997, 82, 84-86.
- ²¹ Behre et al. 1999, 31-32; Gustafsson 1997, 82, 84.
- ²² Behre et al. 1999, 41, 43.
- ²³ Med dåliga mynt aves mynt som är underhålliga dvs. inte innehåller den silverhalt de borde.
- ²⁴ Lagerqvist et al. 1996, 21, 22.
- ²⁵ Lagerqvist och Nathorst-Böös 1981, 140-142.
- ²⁶ Lagerqvist och Nathorst-Böös 1981, 142.
- ²⁷ Odén 1963A, 74-75, 77.
- ²⁸ Behre et al. 1999, 45-47.
- ²⁹ Lagerqvist och Nathorst-Böös 1981, 144.
- ³⁰ Behre et al 1999, 62-64; Lagerqvist et al. 1996, 38.
- ³¹ Sverige och dess forna besittningars guldmynt och riksdaler, s. 529-537.
- ³² Johan III, av Guds nåde Sveriges, Göters (och) Venders Konung. Gud (är) vår beskyddare (Psaltaren 33:20)
- ³³ Erik XIV, av Guds nåde Svenskarnas, Göternas och Vendernas konung.
- ³⁴ Eng 2001, 92-105.
- ³⁵ Johan III, av Guds nåde Sveriges kung.
- ³⁶ Konung Johan III.
- ³⁷ Johan III, av Guds nåde Svenskars, Göters och Venders konung.
- ³⁸ Barmhärtighet och sannfärdighet äro konungens vakt och genom mildhet stödes hans tron (Ordspråksboken 20:28). Genom att göra gott

- frukta vi ingen. Gud (är) vår beskyddare (sistnämnda Psaltaren 33:20).
- 39 Lagerqvist et al. 1996, 540.
- 40 Eng 2001, 308-321.
- 41 Sigismund, av Guds nåde Svenskars,
- 42 Göters och Venders och Polens konung.
- 43 Odén 1964, 160-161, 164-165.
- 44 Johan III, av Guds nåde Sveriges, Göters och Venders konung. Gud (är) vår beskyddare.
- 45 Karl, av Guds nåde Konungariket Sveriges arvfurste och hertig av Södermanland, Närke och Värmland (egen översättning). Min tröst (är) Gud.
- 46 Karl, av Guds nåde Konungariket Sveriges arvfurste och hertig av Södermanland, Närke och Värmland (egen översättning).
- 47 Hertigdömet Södermanlands nya mynt. Gud (är) min tröst.
- 48 Odén 1964, 166.
- 49 Odén 1963B, 102.
- 50 Eng 2001, 328.
- 51 Odén 1964, 169.
- 52 Nytt mynt, konungariket Sverige (egen översättning).
- 53 Gud (är) vår beskyddare.
- 54 Karl, av Guds nåde Sveriges arvfurste och hertig av Södermanland.
- 55 Gud (är) min tröst.
- 56 Odén 1964, 170.
- 57 Odén 1964, 171-174.
- 58 Odén 1964, 178, 181.
- 59 Konungariket Sverige.
- 60 Nytt mynt.
- 61 Karl, av Guds nåde arvfurste av Sverige. Gud är min tröst.
- 62 Gud (är) min styrka (Psaltaren 118:14). Nytt mynt från Stockholm.
- 63 Karl IX, av Guds nåde Svears, Göters (och) Venders etc. konung.
- 64 Herren är min tröst (Ps. 62:6). Världens frälsare, fräls oss.
- 65 Se exempelvis SM 27 under Karl IX.
- 66 Karl IX, av Guds nåde Svears, Göters (och) Venders etc. konung. Herren (är) min tröst.
- 67 Eng 2001, 161-164, 169-172, 178, 328-329.
- 68 Karl IX, av Guds nåde Svears, Göters (och) Venders etc. konung 1609. Gud (är) min tröst. SM 20.
- 69 Konungariket Sveriges vapen på konung Magnus Ladulås tid, Svears och Göters konung, som regerade i Kristi år 1277.
- 70 Nivéus, Clara och Jaques de Waern, Bror 1992, 15.
- 71 Behre et al. 1999, 57-58, 141-142.
- 72 Ångström 1992, 39, 43-44.
- 73 Lagerqvist et al. 1996, 29.
- 74 Ångström 1992, 60.
- 75 Gud (är) vår beskyddare.
- 76 Ångström 1992, 84-85.
- 77 Lagerqvist et al. 1996, 56.
- 78 Ångström 1992, 85.
- 79 Konungariket Sverige.
- 80 Nytt mynt.
- 81 Ångström 1992, 262-263.
- 82 Karl, av Guds nåde arvfurste av Sverige. Gud är min tröst
- 83 Gud (är) min styrka (Psaltaren 118:14). Nytt mynt från Stockholm.
- 84 Gud (är) min tröst.
- 85 Gud (är) min tröst.
- 86 Gud (är) min styrka.
- 87 Alm 2002, 365.
- 88 Alm 2002, 35.
- 89 Barmhärthighet och sannfärdighet äro konungens vakt och genom mildhet stödes hans tron (Ordspråksboken 20:28). Genom att göra gott frukta vi ingen. Gud (är) vår beskyddare (sistnämnda Psaltaren 33:20).

Litteratur

- Alm, Mikael 2002 – *Kungsord i elfte timmen*. Stockholm 2002.
- Behre et al. 1999 (Behre, Göran., Larsson Lars-Olof & Österberg Eva) – *Sveriges historia 1521-1809: stormaktsdröm och småstatsrealiteter*. Stockholm 1999.
- Ellenius, Allan (red.) 1988 – *The origins of the modern state in Europe 13th to the 18th century*. New York 1988.
- Eng, Torbjörn 2001 – *Det svenska väldet. Ett konglomerat av uttrycksformer från Vasa till Bernadotte*. Stockholm 2001.
- Gustafsson, Harald 1997 – *Nordens historia. En europeisk region under 1200 år*. Lund 1997.
- Johannesson, Kurt 1998, The portrait of the prince as a rhetorical genre. I Ellenius 1988.
- Jonsson, Kenneth – Utvecklingen av ekonomin som den speglas i myntningen. *Briger Jarls tid – en brytningstid? Sex föreläsningar från ett symposium i Stockholm våren 2001. Runica et medievalia. Opuscula 8* (Annerbäck, L. red.), 43-72.
- Lagerqvist et al. 1996 (Lagerqvist, Lars O., Hirsch, H. och Nordlind, U.) – *Sverige och*

dess forna besittningars guldmynt och riksdaler från Gustav I till Carl XVI Gustaf. *Samling Julius Hagander*. Bern 1996.

Lagerqvist, Lars O. och Nathhorst-Böös, Ernst 1981 – *Mynt, sedlar och medaljer. Ur numismatikens historia*. Borås 1981.

Nivéus, Clara och Jaques de Waern, Bror 1992, *Ny svensk vapenbok*. Stockholm 1992.

Odén, Birgitta 1963A – Slagskatt och präglingsrätt under senare delen av 1500-talet. *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1963, 75-101.

Odén, Birgitta 1963B – Hertig Karls mynt. *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1963, 102-112.

Odén, Birgitta 1964 – Striden om myntregalet under Vasasönerna. *Historisk Tidskrift* 1964, 129-184.

Ruhne, Sofia 2004 – *Bilden som budskap. Myntningen i Sverige 1568-1611*. Magisteruppsats i historia. Stockholms universitet. Ht 2004.

SM – Ahlström, Bjarne, Almer, Y. och Hemmingsson, B., *Sveriges mynt 1521-1977*. Stockholm 1976.

Tingström, Bertel 1972 – *Svensk Numismatisk Uppslagsbok*. Stockholm 1972.

Walzer, Michael, On the role of symbolism in political thought, *Political Science Quartely*. New York 1967.

Ångström, Inga Lena 1992, *Altartavlor i Sverige under renässans och barock. Studier i deras ikonografi och stil 1521-1686*. Stockholm 1992.

Ett medeltida skattfynd från Ulvsby i Finland -

Ett preliminärt meddelande

Tuukka Talvio

Ulvsby, på finska Ulvila, nära Björneborg fick år 1365 stadsrättigheter av Albrekt av Mecklenburg. Den var en av Finlands sex medeltida städer och – något överraskande för en nutidsmänniska – den nordligaste staden i det svenska riket. Sedermera miste Ulvsby sin betydelse, delvis därför att landhöjningen försvårade seglingen, och 1558 grundades Björneborg som dess efterföljare. Numera är Ulvsby en välbärgad kommun, och sedan 2000 kallar den sig igen för stad.

Skatten hittades den 12 oktober 2004 i grävningsarbeten vid Ulvsby medeltida kyrkas sakristia. På samma plats påträffades en barngrav, men det verkar osannolikt att skatten och graven hör ihop. Fyndet bestod av en tennkanna av sk. hansatyp och däri en skinnpåse full av brakteater och tvåsidiga mynt. Kannan var i söndrigt tillstånd men påsen var intakt och således finns det skäl att tro att skatten blev tillvaratagen i sin helhet. Den fördes genast till Björneborgs landskapsmuseum och därifrån till Nationalmuseets konserveringslaboratorium i Helsingfors, där den idag, mars 2005, fortfarande finns.

Under ledning av Leena Tomanterä har museets konservatorer räddat det som finns kvar av tennkannen och hållit skinnpåsen under kontrollerade klimatförhållanden för

Fig. 1. Sverige. Albrekt av Mecklenburg 1364-1389. Stockholm. Örtug.

Fig. 2. Sverige. Albrekt av Mecklenburg 1364-1389. Penningar från Stockholm (krönt huvud), Söderköping (krönt S), resp. Västerås (krönt A).

att den inte skulle fördäras genom uttorkning. Mynten har tagits ur påsen ett i sänder och samtidigt har hela processen dokumenterats. Det gör att det är möjligt att fastställa att de olika mynttyperna inte var jämnt fördelade i påsen. Detta tyder på att påsen innehöll olika poster av mynt – men det är något som behöver studeras närmare.

Påsen och mynten vägde ialles 1,2 kg. Myntens antal är 1.474. Med förbehåll att många av dem är mycket ärgiga, kan de preliminärt indelas såsom följer:

Sverige: 318 örtugar, alla av Albrekt av Mecklenburg, och 754 penningar, huvudsakligen krönt huvud, krönt S och krönt A

Gotland: 233 örtugar

Norge: 17 penningar (LL XXIX 2, Krönt O 15)

Livland: 151 artigar (Tallinn 93, Tarto 58)

Tyskland: Hamburg, 1 witten.

Antalet inhemska svenska mynt är således 1.072 eller 73 % av hela antalet. De utgör tillsammans 412 1/4 örtugar eller 17 mark 4 örtugar och 2 penningar.

Om fyndets datering kan man preliminärt säga att det verkar tillhöra slutet av 1300-talet eller senast ca 1400. De yngsta mynten som kan dateras relativt noggrant är några örtugar från Tallinn som troligen härrör från ca 1390 eller början av 1390-talet. Det är dock möjligt, att när de ärgiga mynten rengjorts, kan nya detaljer bli synliga som påverkar dateringen.

Ulvsbyskatten är det största medeltida myntfyndet från Finlands nuvarande område. (Från Viborg finns det ett fynd med mer än 2.600 mynt från början av 1500-talet.) Uppenbarligen är den också det största kända fyndet med Albrekts örtugar. I övrigt finns det påfallande många ansevärliga fynd från denna tid i Finland. Flera av dem är från sydvästra delen av landet och från Bottniska kusten och man har därför framkastat tanken att fynden kunde ha samband med vita-

Fig. 3. Livland. Tallin. Artig.

lianernas härjningar i slutet av 1300-talet. Detta är en intressant tanke som förtjänar att övervägas när man studerar Ulvsbyfyndet och dess förhållande till andra samtida fynd.

Aktuellt

Mynt

Till Sverker Karlssons 1196-1208 myntning i Lödöse kan man föra en grupp med penningar med ett höger- eller vänstervänt lejon - LL XII:A:1-4 (Lagerqvist, Svenska mynt under vikingatid och medeltid samt gotländska mynt, Stockholm 1970 - där förda till Knut Eriksson 1167-1196). Typen förekommer både med naturalistisk stil samt stiliserad. Den senare har bara varit känd med vänstervänt lejon. I Oslo Universitetets Myntkabinetts systematiska samling ligger emellertid ett ex. med högervänt lejon.

Vikten är 0,08 g och exemplaret saknar proveniens, men det ligger nära till hands att tro att den kommer från det stora Daelifyndet från 1840 (ca 5.000 främst norska mynt), där man vet att ett stiliserat ex. med vänstervänt lejon ingick (Schive, Norges mynter i middelalderen, Christiania 1865, tab. VII, 69). Daelifyndet brukar dateras till slutet av 1190-talet, men den kan ha deponerats några år in på 1200-talet. Lödösevarianten med ett naturalistiskt lejon bör föras till de (två?) förs-

ta åren av Sverkers regering medan utmyntningen med ett stiliserat lejon var mycket mer omfattande och kan ha täckt de 10 sista åren av hans regering.

Litteratur

British Numismatic Journal 74 (2004). En artikel har allmänt intresse. Det gäller Martin Allen som skriver om ”*Medieval English die-output*”. Antalet exemplar som kan präglas per stamp har varit ett hett diskuterat ämne åtminstone sedan 1950-talet. Det finns två skolor. En säger att det är meningslöst att ens försöka beräkna antalet, medan en annan gör beräkningar med ledning av faktiska siffror. I England har skriftliga uppgifter om antalet stampar och antalet präglade mynt under högmedeltiden använts. Allen har här reviderat siffrorna och för penny-stampar 1249-1327 varierar antalet mellan 22.030 och 65.000 för åtsidesstampar medan antalet mynt per fransidesstamp (som tog emot slaget från hammaren och därför slets ut snabbare) ligger mellan 11.010 och 20.000. Som jämförelser använder många en standardsiffra på 5.000 eller 10.000 ex. per stamp för vikingatiden och medeltiden när skriftliga uppgifter saknas.

Gotland vikingaön. Gotländskt Arkiv 2004. Med anledning av att 2005 utsetts till vikingaår på Gotland har man gjort ett temamnummer om vikingatiden. Ett flertal artiklar i boken behandlar direkt eller indirekt myntfynden på ön.

Gert Rispling och Inger Hammarberg, *I hjärtat av Iran*. Stockholm 2004. Denna rikt illustrerade lilla utställningskatalog från Kungl. Myntkabinettet ger en kortfattad översikt av myntningen från antik till nutid. Utställningen öppnade 10 nov. 2004.

Hella Schultze (red.), *Köpingsvik på Öland - 30 undersökningar 1970-1994*. Kalmar Läns Museum, Arkeologiska enheten, Rapport 2004:2. Kalmar 2004. En vikingatida-tidigmedeltida handelsplats var lokaliserad till

den plats där Köpingsvik ligger idag. Här redovisas resultaten av de omfattande utgrävningar som har genomförts. Bland fynden ingår även ca 70 vikingatida mynt. Dessutom finns flera skattfynd från vikingatid och tidig medeltid i omgivningarna. Platsens blomstringstid är koncentrerad till perioden ca 1050-1150 med lägre aktivitet före och efter.

Magnus Wijk och Kjell Holmberg, *Förteckning över några moderna svenska numismatiska tidskrifter och andra seriella publikationer*. Uppsala 2004. I denna skrift finns alla grundläggande uppgifter om femton tidskrifter och tretton seriella publikationer. Den är därmed oundgänglig för alla som samlar numismatisk litteratur och andra som är intresserade av numismatik.

Majvor Östergren, *Under plogen. Mallgårds i Levide sn*. En studie inom ramen för forskningsprojektet ”Fornlämningar i odlingslandskapet”. Visby 2004. Mellan 1977 och 2000 har gårdens marker totalinventerats varvid bl.a. ett stort antal myntfynd har gjorts. Dessa fynd, liksom fynd som påträffats före 1977, omfattar såväl flera skattfynd som lösfynd av romerska denarer (de två första århundradena e.Kr.), solidi (400-talet) samt vikingatida arabiska, tyska, engelska, m.fl. mynt. Med hjälp av fynden har det varit möjligt att lokalisera inte mindre än 16 förhistoriska boplatsoområden inom den nuvarande gården ägor.

Kenneth Jonsson

ISSN 1652-2303

© Numismatiska forskningsgruppen och förf. Foto förf. om inget annat anges.